

ԳԱՌՆԻԻ ՀՈՒՆԱՐԵՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

ատմական մեծ արժեք ներկայացնող վերջին գյուտերից մեկը — այդ Գառնիում վերջերս գտնված հուճարեն արձանագրությունն է։ Նա մեզ հասել է նախաքրիստոնեական շրջանից և բացառիկ արժեք ունի հայ ժողովրդի պատմության համար։ Նորագյուտ արձանագրությունը մեծ չափով օգնում է մեզ պարզելու Գառնիի տաճարի կառուցման հետ կապված մի շարք տեղեկություններ։ Նա հնարավորություն է տալիս մեզ նաև քննելու Մովսես խորենացու Գառնիի մասին հաղորդած տեղեկությունների արժանահավատությունը։ Տրդատի մի արձանագրությունը, փնջախ հայտնի է, գտնվել է 1908 թվին բանասեր Գարեգին կաթողիկոս Հովսեփյանի կողմից։ (Այդ արձանագրությունն ուսումնասիրել և հրատարակել է Մ. Ռոստոմյանը 1911 թ. իր «Апаранская греческая надпись царя Тирридата» վերնագիրը կրող աշխատության մեջ)։ Գառնիում նորերս գտնված արձանագրությունը նույն թագավորից մեզ հասած երկրորդ արձանագրությունն է հանդիսանում։

Գառնիի այս արձանագրության գյուտը կատարվել է պատահական ձևով։

1945 թվի հունիսի կեսերին ժողովրդական նկարիչ Մարտիրոս Սարյանը գյուղատնտես Ցուլակ Դավթյանի հետ միասին Գառնի գյուղի գերեզմանատանը պատելիս նկատում են այնտեղ հունարեն արձանագրությամբ մի գերեզմանաքար։ Հետաքրքրվում են գյուղացիներից և պարզվում է, որ այս քարը շատ ժամանակ չէ, որ գերեզմանատուն է բերված գյուղի մեջ գտնվող ձիթհանքից, իսկ ձիթհանք էր ընկել մոտիկ Գառնիի տաճարից։ Նկարիչ Մ. Սարյանը նրանք վերադառնալուց գյուղի մասին տեղեկացնում է ՀՍՍՌ Գիտություն-

ների Ակադեմիայի Պատմության ինստիտուտի որոշ գիտական աշխատողների, որոնք և զբաղվում են այդ արձանագրության վերծանությամբ։ Այսպիսով, շնորհավորել Մ. Սարյանը իր պատահական գյուտով շնորհակալ գործ կատարեց հայագիտության համար։

Հունարեն այս արձանագրության մասին նախնական հաղորդում արել է հանդուցյալ պրոֆ. Ս. Դ. Կիսիցյանը «Մոլիետական Հայաստան» թերթում (տես 1945 թ. տեպտ. 23-ի համարը)։

Այնուհետև այդ արձանագրության վրա կանգ է առել և նրա վերծանությամբ զբաղվել ակադեմիկոս Հ. Մանանդյանը՝ իր «Գառնիի հուճարեն արձանագրությունը և Գառնիի հեթանոսական տաճարի կառուցման ժամանակը» ուսումնասիրության մեջ։

Այդ արձանագրության վրա կանգ ենք առել նաև մենք մեր մի փոքրիկ հոդվածում՝ «Գառնիի նորագյուտ հունարեն արձանագրությունը և նրա նշանակությունը հայագիտության համար» խորագրով, որը տպվել է «Վերածնունդ» թերթի 1945 թվի դեկտեմբերի 6-ի համարում։

Նորագյուտ այս արձանագրությունը փորագրված է բազալտ սալաքարի վրա՝ նրա երկարությունն է 1,3 մետր, փակ լայնությունը՝ 0,6 մետր։ Քարի վրա լիակատարաբար դրված է հունարեն տեքստը, — տողերի աջ ծայրում որոշ տառեր չարգվել են։ Սալաքարը երկար հնալուով ջրի, անձրևի տակ և ենթարկվելով հողմահարման, մաշվել է։ Որոշ տառեր վատ են երևում։

Գառնիի ամրոցի պատմությունը շատ հին է։ Ըստ խորենացու մեջ բերած ավանդության՝ այն կառուցել է Գեղամը (Հայկ նա-

հապետի թոռան թոռը), իսկ հետո Գեղամի թոռը՝ Գառնիկը վերանվանել է, իր անունով, Գառնի. «Գեղամ... առ տաժար նորին լերինն ի ձորակի միում ամբողջ շինե՛ ձեռակերտ մի և կոշի զանուն նորա Գեղամի, որ լիտոյ ի Գառնիկայ թոռանն՝ նորա անունակառ Պառնի» (Մ, Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, Ա, գլ. 12):

Պրոֆ. Գ. Լևոնյանը ենթադրում է, որ «Գառնի» անունը ուրարտական շրջանից է գալիս, ինչպես և «նի» վերջավորություն ունեցող բոլոր հատուկ անունները— Անի, Արշնի, Բնի, Պոռնի և այլն (տե՛ս նրա հոդվածը «Նորհրդային արվեստ»-ի 1940 թ. № 1-ում «Գառնիի հեթանոսական տաճարի տեղեղմածը» վերնագրով):

Գառնիի բերդաքաղաքի մասին առաջին հավաստի տեղեկությունը մեզ տալիս է առաջին դարի պատմիչ Տակիտոսը, նա պատմում է, որ երբ Հուգամիդը, վրաց Փարսանյանի որդին, աջալից Հայաստան՝ խնդու հայկական գահը իր հորեղբայր Միթրիդատից [նա միաժամանակ և իր աներն էր հանդիսանում], վերջինս փախավ և ամրացավ Գառնիի ամրոցում. «ձանկարծ ներխուժումից՝ հաճաքեկված ու դաշտավայրերից զրկված Միթրիդատին Հուգամիդը քնց Գառնիի ամրոցը (Castellum Gorneas), որն ապահով էր թե՛ տեղադրության և թե՛ հռոմեական պաշտպանության հետևանքով» (Tac. Ann., 12, 45; Հմմ. Կ. Տակիտոս, Թարգմ. պրոֆ. պաշտոնականորեն Ստոնիկյանի, Երևան 1941 թ., էջ 55-57): Այս դեպքը տեղի է ունեցել Արշակունյաց հարստության Հայաստանում հիմնվելուց առաջ, 51 թվին [տե՛ս այս մասին աղաղ. Հ. Մանուկյանի «Քրեական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության», Երևան 1944 թ., էջ 321-322]:

Ամենայն հավանականությամբ Գառնիի ամրոցը հիմնված էր Արտաշեսյան հարստության սկզբնական շրջանում, գոյացել և Արտաշատի հետ միասին և ծառայում էր արքայական տան համար նեղ օրվա ապաստարան։ Արտաշատին միանալուց ապառնալու պարագայում արքայական տունը, հախանալով է, այդտեղ էր ապաստանում։ Հիմք կա նաև ենթադրելու, որ Գառնիի մոտեցրված (շատ հավանական է Այրիվանքում) դռնվելիս է եղել դիցուհիներից մեկի՝ Անահիտ կամ Աստղիկ աստվածուհու փոքոր մեհյանը և այդ մեհյանի հետ են կապված եղել Գեղամի լեռներում գտնված 3-5 մետր երկարությամբ քարի ձուկ հսկաները [Այս մասին կան մի քանի

հետաքրքրական ուսումնասիրություններ՝ Н. Я. Марр и Я. Н. Смирнов, Визшаны, Лен. 1931 г., Б. Б. Piotrowskij, Визшаны, каменные статуи в горах Армении, Лен., 1939 г., պրոֆ. Մ. Աբեղյան, «Վիշապներ» կոչված կոթողների իրեր Աստղիկ-Դեղիկտո դիցուհու արձաններ, Երևան 1941 թ. Այս հարցի վրա կանգ են առել նաև պրոֆ. Մելիքսեթ-Բեկը, աղաղ. Մեշյանինովը, Միխայիլովը և ուրիշները]:

Համեմատաբար ավելի ուշ շրջանի կառուցում է ենթադրվել Գառնիի տաճարը, որի ավերակներում թափված սրբատաշ քարերը զարմացրել են եվրոպացի շատ ու շատ ճանապարհորդների (Դյուրոտա, Քերպլոտեր, Մորիսը, Տելլեր և ուրիշներ):

Գառնիի տաճարի կառուցման մասին մեզ տեղեկություն է տալիս Խորենացին։ Նա պատմում է, որ Տրդատ Մեծը ավարտեց Գառնիի պարիսպները և իր քրոջ— Խոսրովի— զուխի համար կառուցեց տուն-հովանոց ու իր հիշատակը գրեց հուճարեն գրերով. «Ջալսու ժամանակաւ (325 թ. Արիստակեսի Նիկիայից վերադառնալուց հետո. Ա. Ա.), կատարե՛ Տրդատ զշինուած ամրոցին Գառնույ զոր որձաքար և կոփածոյ միմօք, երկաթազու և կապարով մածուցեալ, յորում շինեալ և տուն հովանոց, մահաբանօք, սքանչելի դրօշնաձովք, բարձր քանդակաւ, ի համար քեռ իւրոյ Խոսրովիդխտոյ, և գրեալ ի նմա զվիշատակ իւր հելլենացի գրով»։ «Այս ժամանակ [այսինքն, Արիստակեսի Նիկիայի ժողովից վերադառնալուց հետո—325 թ.] վերջացնում է Գառնի ամրոցի կառուցումը, որը որձաքար և սրբատաշ քարերից էր, նրա մեջ շինել և տուն հովանոց՝ մահաբաններով, սքանչելի դրվագներով և բարձրաքանդակներով իր քրոջ՝ Խոսրովիդխտի համար և իր հիշատակը գրեց նրա վրա հուճարեն գրերով» (Խորենացի, գլ. 2, էջ 241. տե՛ս 1913 թ. հրատարակությունը):

Գառնիի մասին կցկուրտ տեղեկություններ են պահվել հնագույն այլ մատենագրերի մոտ ևս։ Այսպես, Փավստոս Բուզանդը Գառնիի հիշում է Խոսրով Կոտակի (330—349) իր մայրաքաղաքի շուրջն անտառապատելու կապակցությամբ, որի մի ծայրը գալիս հասնում էր մինչև Գառնի. «Են հո հրամանն Թագաւորն դորավարին իւրոյ՝ հանել խաշար յաշխարհէն բազում... և տեղի... բերդէն արքունի, որ կոչին Գառնի մինչև ի դաշտն Մեծամօրի...» (տե՛ս Փաւստոս Բուզանդացւոյ Պատմութիւն Հայոց, Վենետիկ, 1839, էջ 18)։ Եղիշեն Գառնին համարում է բերդաքաղաք։

Հայ հայրենասերները, պատմում է նդիշեն, պարսիկներից մաքրեցին «զանաժողովց ամուրսն՝ զԳառնի քաղաքն, զԱնիքն, զԱրտազերս և զաւանս իւրեանց» (նվիշէ, Պատմութիւն Վարդանանց, Տպիսիս 1904 թ., էջ 98)։ Կիրակոս Գանձակեցու տեղեկությամբ, Գառնիում են թաղված Սողոմոն (791-792), Գեորգ (877-897) և Մաշտոց (897-898) կաթողիկոսները (տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս 1909 թ.)։ Նույն պատմիչը հիշում է մատենագիր Հովհաննէս Գառնեցուն, որի որսը գործերը հասել են մեզ (տե՛ս էջ 334-342) և այլն։ Գառնին հիշում են նաև Միքայիլ Ասորին, Վարդան Մեծը և ուրիշ պատմագիրներ։

որ նրա ժամանակ դեռևս կանգուն են եղել տաճարի սյուները, աստիճանները և դռները։ Ապարանցին իր այդ տաղում գրում է։

«Մանուկն իմ սէգ արիւն Տրդատ՝ որ անդրանիկն է հաւատիս»

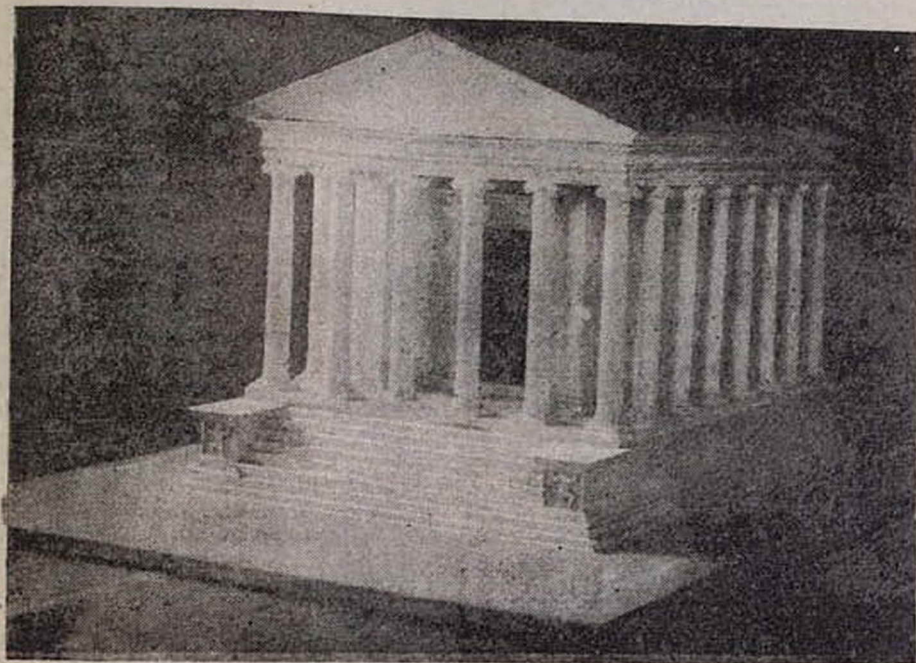
Գեղեցկագին վայր վայելուչ շինեաց զպալատ ցանկալիս։

Ամարայնոյ էր Հովանոց, դռներ ի սմա զիւր արքունիս։

Քսան և շորս սեամբ կառուցեալ նման դասուց մարդարէից։

Ինքն մատամբ աշտիճանաւ ըստ իննեակ դասուցն որ ի յերկինս...

Ջերկնահանգէտ այս պալատի, հաստահնդոյս կայսեր զահի։

Գառնի. — Հերանոսական ամանաի մակետը (վերակառուցումը Տաճարոսի)

Ուշ շրջանում Գառնիի մասին՝ որպէս տվերված բերդաքաղաքի՝ մեր մատենագրության մեջ հաճախ կարելի է հանդիպել, որը սակայն կրկնություն է հին մատենագրության։ Նա սովորաբար հիշվում է՝ «Հովանոց Տրդատայ», «Թաղա Տրդատայ», «Մարաւոյթ Տրդատայ», «Տրդատակերտ» ևնով։

Սիմեոն Ապարանցու 1593 թվին գրած տաղաչափական մի աշխատությունից երևում է,

Ջմեկուապեղաւ ի բնակչաց, որ և զարդուցն է ամայի։

Միայն զքանդուածս յինքնան ունի ենթակայեալ կարծր վիմի։

Երկաթաղամ կապարակալ, յորմէ տեսողըն զարհուրի... (տե՛ս Դ. Ալիշան, Այրարատ, էջ 368)։

Նեթաղովում է, որ Գառնիի տաճարը վերջնականապես փուլ է նկնել 1679 թվի հունիսի

15-ին, երբ Հայաստանում տեղի է ունեցել ուժեղ երկրաշարժ (տես Կ. Կ. Романов, Развалины храма римского типа в Баш-Гарни, տեղագրորված Ն. Յա. Մարտի 45-ամյա գիտական գործունեության նվիրված՝ Сборник статей к сорокапятилетию научной деятельности Н. Я. Марра ժողովածվում, Москва—Ленинград 1933 թ., ժող. 649): Այդ երկրաշարժի մասին վկայություն ունի Զաքարիա Սարկալազը, որն իր պատմության մեջ երկրաշարժից խոնարհված եկեղեցիների շարքում թվում է Ման Տրդատակերտը (տես Զաքարիայ Սարկալազի Պատմագրություն, Վաղ-պատ 1870 թ. էջ 104):

Գառնիի ուսումնասիրությանը շատերն են զբաղվել, սակայն նրանցից մասնագիտական լուրջ ուսումնասիրություններ են հանդիսանում Ղ. Ալիշանի, ակադ. Ն. Յ. Մարտի, ճարտարապետ Թ. Թորամանյանի, պրոֆ. Գ. Լևոնյանի, պրոֆ. Ս. Լիսիցյանի և ակադ. Հ. Մամանդյանի աշխատությունները: Անհրաժեշտ ենք համարում կարճ բերել նշված գիտնականների հիմնական նգրականությունները Գառնիի ամբողջի և տաճարի մասին:

Ալիշանի կարծիքով Գառնին որպես արքունի ամրոց, մայրաքաղաքից ոչ այնքան հեռու, Ազատ գետի վրա, վաղուց է կառուցված նրա առաջին կառուցողներն են հանդիսացել հայ Արշակունիները, բայց տաճարը կառուցել է Տրդատ III-ը (Մեծ կոչվող), միայն պիտի մտածել՝ Տրդատ Մեծը կառուցել է թի՛ վերակառուցել. «Ձէ յայտ և այն եթէ նորոգեալց Տրդատ զտեղին, Եթէ՛ որպէս հաւանազոյն իմն ցուցանէ հորենացի, նոր ի նորոյ շինեաց» (Ղ. Ալիշան, Այրարատ, Վենետիկ 1890 թ., էջ 363):

Ճարտարապետ Թ. Թորամանյանը Տրդատի տաճարի մասին տարբեր կարծիքներ է հայտնել. իր վաղ գրած աշխատությունների մեջ պաշտպանել է այն կարծիքը, որ Գառնիի տաճարը կառուցվել է Տրդատ 3-րդի կողմից (տես նրա Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, Երևան 1942 թ., էջ 167, 174), իսկ ուշ շրջանում գրած ուսումնասիրությունների մեջ գտնում է, որ Գառնիի տաճարը կառուցվել է Տրդատ I-ի կողմից, 66 թվին Տրդատը վերադառնալով Հռոմից, իր հետ բերել է հույն վարպետներ, որոնք ոչ միայն վերակառուցել են Արտաշատը, այլև կառուցել են նոր շենքեր, որոնց թվում Գառնիի տաճարը. «Այժմ էթն շփոթության մի պարագա կա— գրում է նա— այն է՝ թե ո՞ր Տրդատն է շինողը:

Ըստ Մ. Խորենացու՝ Տրդատ Գն է, սակայն պատմական քննադատությամբ ապացուցողներ էլ կան, որ Տրդատ Ա-ն է շինած թե՛ ամրոցը և թե՛ հովանոցը 1-ին դարում, Հռոմից բերած ճարտարապետներով. և սա, ըստ թվականին, հավանական է նրանում...» (տես Թ. Թորամանյան, Հայկական ճարտարապետություն, Երևան 1942 թ., էջ 282): Ն. Յ. Մարտը Գառնիով զբաղվել է 1909-1910 թվերին: Նա ակադ. Յ. Ի. Միրնովի հետ միասին պեղումներ է կատարել, հաշվել ու ցուցակագրել է տաճարի թափված բեկորները: Հնարավորություն ունենալով մոտիկից ուսումնասիրել Գառնիի տաճարը, նա գրտնում է, որ Գառնիի տաճարը «2-3-րդ դարերի հռոմեական կառուցվածք է հանդիսանում» (Н. Я. Марр, Вавкал и памятники духовной культуры, СПб 1912, стр. 77):

Ն. Բունիայանը քննելով Գառնիի տաճարի կառուցվածքը և ճարտարապետական մի շարք մանրամասնություններ, գալիս է այն եզրակացության, որ տաճարը մեր թվականի առաջին դարից ուշ կառուցված լինել չի կարող (տես Ն. Բունիայան, Գառնի հեթանոսական տաճար, Երևան 1933 թ., էջ 5):

Հանգուցյալ պրոֆ. Ս. Լիսիցյանի կարծիքով հորենացին չփոթել է Տրդատիին: Գառնիի տաճարը կառուցող Տրդատը ո՛չ թե երրորդ Տրդատն է, այլ առաջինը՝ «Մ. Խորենացին,— գրում է նա,— որը երևի ինքն անձամբ տեղում կարգացել է արձանագրությունը, սխալմամբ վերագրել է Տրդատ 3-րդին և այդ պատճառով լրացրել է արձանագրությունը հոստոլիդական անունով, որը բնագրի մեջ չկա» (տես «Սովետական Հայաստան» 1945 թ., տպ. 23-ի համար):

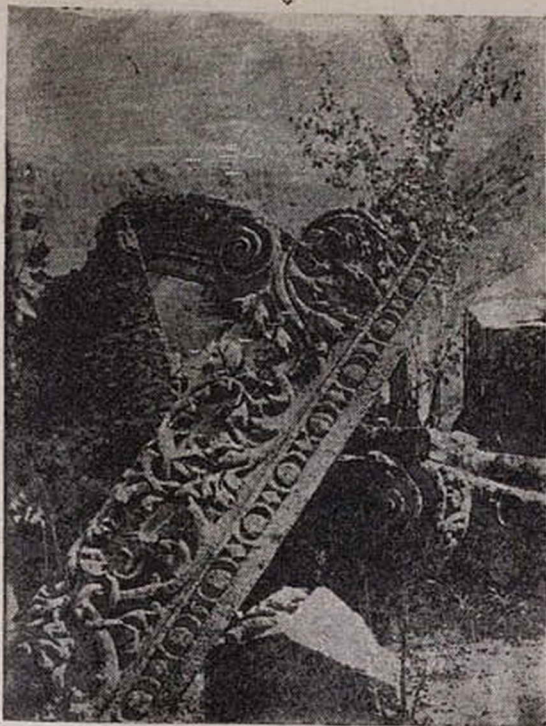
Արվեստի վաստակավոր գործիչ պրոֆ. Գ. Լևոնյանը Գառնիի մասին գրել է փոքրիկ, բայց արժեքավոր մի ուսումնասիրություն՝ «Խորհրդային արվեստ»-ի 1940 թվի առաջին համարում: Նա գտնում է, որ Տրդատ 3-րդը ո՛չ թե կառուցել, այլ վերանորոգել է Գառնիի տաճարը 325 թվին, իսկ բուն տաճարը, որը հունական ոճով է, կառուցվել է Արտաշեսյան ճարտարության շրջանում և շատ հավանական է՝ Տիգրան Մեծի կողմից: Նա առաջին անգամ հարցի ուսումնասիրության պատմության մեջ բերում է «Եկալաց գրքի» հիշատակարանի այն տեղեկությունը, որը վկայում է Տրդատի կողմից վերակառուցման մասին (Գ. Լևոնյան, Գառնիի հեթանոսական տաճարի անդեմիս, տե՛ս «Խորհրդային արվեստ» 1940 թ. № 1, էջ 44-47):

Ճարտարապետ Ն. Մ. Տոկարսկին իր

«Архитектура древней Армении»,
աշխատության մեջ Գառնիի
տաճարի կառուցումը վերա-
գրում է Տրդատ առաջինին,
նրա կարծիքով, Տրդատ առա-
ջինը ներքին մասից վերադա-
նալով, իտալական ու տեղա-
կան վարպետների միջոցով
Արտաշատը վերականգնելու
հետ միասին ձևնարկեց նաև
Գառնիի տաճարի կառուցումը
(տես Н. М. Токаревский, архитек-
тура древней Армении, Ереван
1946 г., стр. 15 и 344):

Եվ վերջապես, ակադ. Հ.
Մանանդյանն իր «Գառնիի հու-
նարեն արձանագրությունը և
Գառնիի հեթանոսական տա-
ճարի կառուցման ժամանակը»
վերնագիրը կրող արձեղավոր
աշխատության մեջ գտնում է,
որ նորագյուտ արձանագրու-
թյան հունարեն տեքստի ըն-
թերցումից կարելի է համոզ-
ված պնդել, որ Տրդատ Յ-րդր
Գառնիի տաճարը ոչ թե կա-
ռուցել, այլ վերակառուցել է:
Եվ տաճարը, նրա կարծիքով,
կառուցված պիտի լինի Արտա-
շեսյան, կամ նրան նախորդող
Նրվանդյան շրջանում: «Շատ
պարզ է, իհարկե, — գրում է
նա, — որ Գառնիի մոտումեն-
տալ հուշարձանների կառու-
ցումը միանգամայն անհա-
վանական կլիներ ենթադրել
օտարազգի թագավորների անկախուն իշխա-
նության ժամանակ Հայաստանում (առաջին
դարի առաջին կիսում մեր թվ. հետո) և կամ
Արտաշեսյան թագավորության խռովաճուղ
և երբեմն շրջապատ (առաջին դարի երկրորդ
կիսում մեր թվ. ա.): Իսկ եթե այդ այդպես
է, ուրեմն, ավելի քան հավանական կարելի
է համարել, որ Գառնիի վերոհիշյալ կա-
ռուցվածքները ոչ մի կապ չունեն հռոմեա-
կան ճարտարապետության և հռոմեական
արվեստի հետ: Նրանք, հավանորեն, Հայաս-
տան մուտք գործած հելլենիստական կուլ-
տուրայի մի մնացորդ են և վերագրվելու են
կամ առաջին Արտաշեսյանների և կամ եր-
վանդյանների թագավորության ժամանակա-
շրջանին» (էջ 20):

Անշարժելու է նշել, որ հայագիտության
մեջ տարբեր կարծիքներ են հայտնվել նաև
Գառնիի ժողովրդական հուշանոցի մասին: Ինչ
շնորհ է հանդիսացել նաև Ուսումնասիրողնե-

Գառնի. — Հերանոսական տաճարի ավերակների
մեացորդները. խոյակ

րի մի մասը (ակադ. Մառ, պրոֆ. Լիսից-
յան, պրոֆ. Լեոնյան և ուրիշները) այդ
շենքը համարել են տաճար, իսկ մյուս մա-
սը (էմիր, Խորեն Ստեփանև և ուրիշները)
«ամառանոց», «ապարանք»: Թուրամյանի
կարծիքով, «հուշանոց»-ը ապարանքի մաս
կազմող շենքերից է: Երևի կի՛րի, — գրում է
նա, — թե հուշանոցներ, եթե ընդհանրապես
ապարանքի մոտը կամ հեռուն անջատ կշին-
վեին, այնուամենայնիվ, քրեթեմն անորոշ
ակնարկներ կան, որ կարծել կուտան, թե
ապարանքի շենքերու որևէ մասերու վրա
հուշանոցներ շինված են» (Նյութեր հայկա-
կան ճարտարապետության պատմության»,
երևան 1942 թ., էջ 357):

Սակայն ճարտարապետության պատմու-
թյան մասնագետների մեծ մասը մի հարցում
համամիտ են, որ Գառնիի տաճարն իր կա-
ռուցվածքով հելլենական շրջանին պատկա-
նող շենք է: Օգոստոսյան շրջանում և նրա-

ΗΛΙΟΣ ΤΗ ΔΥΤΙΩ
 ΜΕΓΑΛΗΣ ΑΡΜΕΝΙΑΣ ΑΝΑ
 ΨΩΔΕΣ ΠΟΤΗΣ· ΑΙΚΤΙΣ ΕΝΑΙ
 ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΤΟΝ ΑΝΙΚΗΤΟΝ ΚΑΙ
 ΑΙΤΟΥΣ· ΑΙ· ΤΗΣ ΒΑΣΙΛΕΙ
 ΜΕΛΕΑΣ ΤΟ ΕΞΟΥΣΙΑΣ ΤΕΙ ΑΝ
 ΛΙΤΟΥΡΓΟΣ ΤΩ ΜΕΓΑΛΩΣ
 ΜΕΙΣ ΑΜΑ ΤΗ ΚΑΙ ΕΥΧΑΙ
 ΤΟΥ ΜΑΡΤΥΡΙΟΥ

Գառնիի ճորագրու առճանգրույան բնօրինակայրունը

նից հետո Հոռմում ընդունված էջը հունական ձևի տաճարների շինելու, իսկ Գառնիի տաճարը հունական ձևի է։ Հոռմական տաճարները ուղղակի կանգնեցնում էին զետեի վրա և նրանք ունենում էին երկու աստիճան մուտքի կողմից, մինչդեռ հունական տաճարներն ունենում էին 5-7 աստիճանների միտող շրջապատով, ինչպես Գառնիի տաճարն է։ Հոռմի տաճարները ունենում էին մի գլխավոր ֆասադ զետե ֆորումը, մինչդեռ հունական տաճարները շրջապատով կողմից սյունազարդ էին, ինչպես Գառնիի տաճարը։

Հայագիտության մեջ գոյություն ունեցող այս վեճերը, մեր կարծիքով, մասամբ լուծվում է նորագոյում արձանագրությունը։ Պետք է ասել, որ արձանագրության գլուխից դեռ շատ առաջ, 1940 թվին, պրոֆ. Գ. Ասոյանն, իր Գառնիին նվիրված վերջ հիշված հոդվածում, պաշտպանելով խորհրդային անտեղի դասապարտություններից, միանգամայն իրավացի նկատել է. «Պրոֆ. Մառի Գառնիում արած պեղումներից երևան եկան որձաքար և կոփված պատեր, երկաթադամ և կապարով մարացված, սքանչելի դրոշմածանրությամբ և բարձրարժեքայինությամբ, Չի գտնվել միայն հունարեն արձանագրությունը, որը բնի մի օր երևան գալ, չի ունի պետք է պարզե այս կնիքը և դա անհավանական չէ» (էջ 45)։

Անհրաժեշտ ենք համարում նախ բերել սալաքարի արձանագրության ընթերցանական առանց որևէ փոփոխություն։ Ի դեպ, պարտք ենք համարում հայանել, որ մենք եղել ենք Գառնիում, անձամբ, մեծ ուշադրությամբ ընթերցանել ենք արձանագրության տեքստը և ստուգել ենք արձանագրության ձևը և բովանդակությունը։

Հիման վրա կատարել թարգմանությունը։

66-րդ էջում զետեղված տեքստը պրոֆեսոր Ստ. Լիսիցյանը վերծանել և թարգմանել է հետևյալ ձևով. «Արև Տրդատես Մեծ Արմենիայի անարժան պետ [հեռախոս, բացարձակ տեղ] կառուցեց տուն [տաճար] թագուհու համար՝ անպարտելի [հզոր] և հարազատ եղբոր կողմից՝ վեր Մեծ թագավորական ապարանքից, աստվածների հովանու ներքո, աշխարհիկ [քաղաքականացող], աղոթքն ուղղող մեծ քաղաքին [այս «մատուցող» բառն, որը անծանոթ է ինձ, անշուշտ ածական է] և զվարճազրույց. (Սովետական Հայաստան 1945 թ. տպ. 23-ի համարը)։

Բավականաչափ տարբեր է վերծանում և թարգմանում ակադ. Հ. Մանանդյանը. «Էլիոս (Տրդատես թագավոր) Մեծ Արմենիայի իշխելով որպես գերագույն տեր վերստին կառուցեց տաճար արքայադստեր (համար) անհաղթելի ջրով իր փ խնդրո թագուհուն մեծաշուք. հովանու շենքի աղոթողը մեծն սրբին (?) կրգեր թող խորհն և գոհություն աղետարանման (համար)» («Գառնիի հունարեն արձանագրությունը...», էջ 5)։

Ինչպես պրոֆ. Ս. Լիսիցյանը, այնպես և ակադ. Հ. Մանանդյանը, որոնք մեր լավագույն հունագետներն են, մեր կարծիքով, ձեռքի տակ չեն ունեցել արձանագրության հարազատ ընթերցանությունը, իսկ լուսանկարի հիման վրա զմար է ճիշտ վերծանել, որովհետև վերագրված տառերը շատ վատ են երևում։ Անհրաժեշտ ենք համարում բերել մեր վերծանությունը։

Ἡλῖος Τριδάτης [ὁ μέγας]
μεγάλης Ἀρμενίας ἀνα[κτορ]
ὡς δεσπότης. Αἰκτισε ναί[διον]
βασιλίσ[σ]α τὸν ἀνίχτητον κασ[ιν ἐν]-
αἰτούς. Αἰ. Τῆς βασιλίσ[σ]ας αὐτοῦ]
μεγαλει[ας]. Ὑπὸ ἐξουσιᾶ στεγάν[ου]
λίτουργος τῷ μεγάλῳ σπ[ῆ]ρ. εὐχεσθ[ε]
μετὰ ματῆμι καὶ εὐχαρ [ιστίαν εὐχῆν]
τοῦ μαρτυρίου.

Մեր վերծանած տեքստը թարգմանում ենք հետևյալ ձևով.—

«Արեգակնափայլ Տրդատ Մեծ,
Մեծ Հայքի թագավոր
որպես դստուր. կառուցեց տաճար
թագավորադստեր [հիշատակին] Անպարտելի եղբայր
տասն և մեկերորդ տարին իր գահակալության
մեծաշուք. Տան հովանոցի տակ
աղոթողը առ մեծ քարայրին թող աղոթք մատուցանի։

ձյալ «տաճար» նշանակութիւնն ունի (տես Griechisch-deutsches Wörterbuch von K. Jakobik und E. Sellar, Leipzig 1884 թ., p. 1170):

9. Βασιλει[σ]α — սիւլբայի մեկը բաց է թողված արձանագրութեան մեջ և տեղին լրացված պրոֆ. Ս. Լիսիցյանի և ակադ. Հ. Մանանդյանի կողմից, Պրոֆեսոր Ս. Լիսիցյանը այդ բառը թարգմանում է, «թագուհու» և ենթադրում է՝ որ թագուհին երատայի նման թագավորի քույրը, թագավորի կինն է հանդիսացել։ Այդ հռչակումը ոչնչով հիմնավորված չէ։ Մեր կարծիքով, ճիշտ է ակադ. Հ. Մանանդյանի թարգմանությունը՝ «արքայադուստր»։ Տրդատի քրոջը, Սոսրոյիկուհուին, Տրդատի կին համարելու մասին մենք փաստեր չունենք։ Տրդատի կինը, ինչպես գիտենք Ազաթանգեղոսի տված տեղեկութիւնից, Աշխենն է հանդիսացել։ «Երջնին թագուհուն Տրդատ, — գրում է Ազաթանգեղոսը — քերքն Սոսրոյիկուհուով հանդերձ և Աշխեն տիկնաւ զգիրս արքայն իւրաքանչիւր ընդհուլեան յօրինէին իւրեանց ձեռքն» (Ազաթ. 1909 թ. հրատ., էջ 398)։ Պրոֆ. Ս. Լիսիցյանի Βασιλει[σ]α ձևը չի կարելի ընդունել, որովհետեւ նրա dative ընդունում է βασιλισσῃ ձևը, ինչպես θάλασσα բառն է։

10. Պրոֆ. Ս. Լիսիցյանի մոտ բնագրի ձևից առաջ դրված շոյ հոգը դուր է ընկել, բայց բնագրում կա և շատ պարզ երևում է, և պիտի դնել։

11. ձևից առաջ — նախորդ երկու ուսումնասիրողներն էլ ճիշտ են վերծանել և թարգմանել «անպարտելի» բառով։

12. Չորրորդ տողի վերջի բառի որոշ տառեր ջարդված են վերջից։ Պարզ երեւում է միայն չա... երեք տառերը, Պրոֆ. Ս. Լիսիցյանը այդ բառը լրացնելով և հաջորդ տողի չորս տառերը ևս միացնելով վերծանել է չա(ւր)դոս՝ թարգմանելով «հորոր կողմից», իսկ ակադ. Հ. Մանանդյանը վերծանում է՝ չաթւ. կապելով այդ Տրդատի հետ։ Պրոֆ. Լիսիցյանի վերծանությունն անհաջող է, որովհետեւ սխալ է հորովական համաձայնեցումը — կամ պիտի լինի տօս ձևից չա(ւր)դոս, կամ տօս

ձևից չա(ւր)դոս, այլ կերպ լինել չի կարող։ Սակայն մենք առաջարկում ենք վերծանություն միանգամայն այլ եղանակ — չա(ւր)՝ կարգավով այդ հատվածը տօս ձևից չա(ւր) թագուհու կողմից։

13. Հինգերորդ տողի առաջին երկու տառերը վատ են երևում, ուստի և հնարավոր է մի շարք ձևի ընթերցանություն։ Պրոֆ. Ս. Լիսիցյանը այդ բառերը վերծանում է՝ դոս ձևից — առաջին չորս տառերը միացնելով չա(ւր)դոս և կարգավով չա(ւր)դոս, ինչպես առաջինք վերևում, իսկ մնացածն անջատում է՝ ձև և թարգմանում է՝ չա(ւր)դոս։ Ակադ. Հ. Մանանդյանը վատ երևացող այդ տեքստը վերծանում է՝ α[δ]τοῦ ἐ[ξ] ἄνω ἑ[ξ] ἄνω և թարգմանում էր ի խնդրած, երկու վերծանություն էլ, բնագրի պարզ լուսանկար հեղինակների ձեռքի տակ չլինելու հետևանքով, անհաջող է կատարված։ Պրոֆ. Ս. Լիսիցյանի առաջարկած ձևը չի կարելի ընդունել, որովհետեւ այդպիսի հոսանքին բառ դոսություն չունի և միանգամայն բնագրին չի համապատասխանում։ Ակադ. Հ. Մանանդյանի առաջարկած վերծանումը՝ կատարված լրացումներով, չնայած քերականական պահանջվող բոլոր օրենքները պահում է, բայց չի ճշտվում բնագրով, Մեր կարծիքով այդ տեքստը պիտի կարգավ ձևաւորու. չու. ջարդվել է նախորդ տողի վերջին, իսկ աւտու. չու. պարզ երևում է այս տողում։ ձևաւորու. — նշանակում է «ամին», «թվին» (օրինակ χρονοῦς ἐτῶν παιδῶν ἡναιαυτοῦς)։

14. Այդ բառին հաջորդում է կետերի մեջ առած. ա. Մեր կարծիքով այդ թվական է և համապատասխանում է մեր գրաբարի մետասանին (11), որ նախորդ բառի հետ միասին կարելի է թարգմանել «ամին մետասանին»։

15. Βασιλείας — ակադ. Հ. Մանանդյանը և պրոֆ. Լիսիցյանը վերծանել են Βασιλείας։ ձևով, որ նշանակում է թագուհու։ Իրապես այստեղ իշխանություն, դահապարկության մասին է և ճիշտ կլինի վերծանել Βασιλείας։

16. βασιλείας բառից հետո մենք ենթադրում ենք, որ պիտի եղած լինի αὐτοῦ,

որ ունի երբ գերանվան իմաստը նախորդ բառի հետ սաացվում է երբ Թագավորության տասնևմեկ տարին»:

17. με[γαλ]είας— երկու նախորդ վերծանողներն էլ ճիշտ են վերծանել և թարգմանել լավագույնս: բառով Գրեթե չի երևում միջի չափ տառերը, որոնք ճիշտ լրացված են նախորդ վերծանողների կողմից:

18. ὑπὸ βεῦσις— ճիշտ է վերծանված ահադ. Հ. Մանանդյանի մոտ—երխանության, հեղինակ տակ: Գրոթ. Ս. Լիսիցյանի նոտ Ծεουσι (հենքոտ ստովաների) ձևը չնայած ալվիի համապատասխանում է մտքին, բայց չի ստուգվում ընդհանուր, Բնագրի այս մասը շատ պարզ է երևում և կասկածանքի տեղիք տալ չի կարող:

19. στεγάνου—տան, շենքի հովանու տակ, պրոթ. Ս. Լիսիցյանի ἀστέαν ձևը չի ճշտվում:

20. λίσουρος—մեր կարծիքով, ճիշտ է թարգմանել ահադ. Հ. Մանանդյանը, շարժողը և ոչ շարժվող ուղղող, ինչպես պրոթ. Ս. Լիսիցյանի վերծանությունն է:

21. Եռթերորդ տողի վերջին բառից մնացել է միայն երկու տառ, որից առաջինը պարզ երևում է որ օ-է, իսկ մյուսը՝ ւ կամ ւ: Գրոթ. Ս. Լիսիցյանը վերծանում է օπ[η]—գարայրին, իսկ ահադ. Հ. Մանանդյանը՝ σέμνo—տորին: Սրբին լինել չի կարող, մեր կարծիքով, եթե լինեք սրբին, պիտի լինեք և սրբի անունը: Մեզ ալվիի հովանական պրոթ. Լիսիցյանի վերծանությունն է երևում, խոսքը, մեր կարծիքով, Այրիվանքին է վերաբերվում, որի քարայրները հեթանոսական կարևոր սրբավայրեր էին:

22. օպ[η]-ից հետո, մեր կարծիքով, շարժված պիտի լինի ընդհանուր-շարժված իմաստով:

23. μετὰ—ութերորդ տողի առաջին բառն է սալ ձիշտ է վերծանում պրոթ. Ս. Լիսիցյանը, միայն նա ենթադրում է, որ այդ բառն ալվացված է հետագա շրջանում: Զի ստուգված ահադ. Հ. Մանանդյանի առաջարկած με[τε]α ձևը—երգեր:

իմաստով: Բնագրում շատ պարզ, երևում է մետ:

24. μετ[η]μο—պրոթ. Ս. Լիսիցյանը վերծանել է μετ[η]μο ձևով և չի թարգմանել տալով փոքրիկ ծանոթություն այն մասին, որ այդ բառն իրեն անծանօթ է և չի հասկացվում նրա իմաստը, իսկ ահադ. Հ. Մանանդյանը վերծանել է μετ[η]μο ձևով և թարգմանել—«թող չորին» (այսինքն, նախորդ բառի հետ միասին՝ «երգեր թող չորին») Բայց ընդհանուր պարզ երևում է: որ փորագրված է, μετ[η]μο, որը նշանակում է ցցանկա, բարեմաղթել: Մենք մեր թարգմանության սեղ հարմար ենք համարել ընտրել երկրորդ ձևը:

25. καὶ εὐχαρίστειν—պրոթ. Ս. Լիսիցյանը վերծանում է նոնենատիվությունով εὐχαρί[στος]—բայց պիտի լինի ալուգատիվում—εὐχαρίσταν, որն ունի զգուցություն, շնորհակալություն, բարի վայելչություն» իմաստը:

26. Կարծում ենք նախավերջին տողի վերջից շարժվել է ենթական, որին ալվիի է համապատասխանում εὐχ[η] բառը:

27. τοῦ μαρτυρίου—ահադ. Հ. Մանանդյանը թարգմանում է «պիտաբանման (համար)», իսկ պրոթ. Լիսիցյանը թարգմանում է «վկայարանին»: Մեր կարծիքով, խոսքը վերաբերում է կոնկրետ հուշարձանին, վկայարանին և, մեր կարծիքով, այդ բառի genetivus-ն է:

28. Գրոթ. Լիսիցյանը գտնում է, որ արձանագրության վրա երկու ձևեր է աշխատել Մեզ ևս հավանական է երևում այդ Այ կողմի կտրվածքը դիտավորյալ կտրվածք է և վերջին երկու տողը ուշ շրջանում են ալվացված: Այդ երևում է պակտիզմի և ուսումնասիրությանը: Ե-ի ձևը, տառերի մանրությունը և այլն:

29. Գրոթ. Ս. Լիսիցյանը հունարեն արձանագրության տեքստում մասնատելի է անում նախին փորագրված տեքստում երկու բառի ուղղում αἰχτισ-ն ἔχτισ, և Ծεουσι-Ծεουσι (հավանական է վերջին բառը գրվական սխալ է, պրոթ. Լիսիցյանի ուղղում է ասել Ծεουσι: Սակայն ընդհանուր այդ ուղղումները չեն ճշտվում):

Ի՛նչ հիմնական եզրակացություն կարող ենք հանգել նորագույն այս արձանագրության վերծանությունից:

1. Մեզ հասած հունարեն այս արձանագրությունը Գառնիի տաճարի կառուցման առթիվ գրված արձանագրությունն է: Տարօրինակ է միայն, որ նա գեղեցիկ փորագրված է:

2. Գառնիի հունարեն այս արձանագրությունը—խորենացու հիշած արձանագրությունն է, որը ըստ նրա տեղեկության, փորագրել է տվել Տրդատ Մեծը (3-րդ) ի հիշատակ քրոջը, Խոսրովի դուստրի Պատմահայրն ինքը, անկասկած տեսել է Գառնիի տաճարը և կարգացել է այս արձանագրությունը, այլապես նրա հաղորդած տեղեկությունը չէր կարող այդքան տառացի համընկնել արձանագրության բովանդակության հետ:

3. Գառնիի տաճարը կառուցողը հանդիսացել է ոչ թե Տրդատ Կրորդը, քրիստոնյա, այլ Տրդատ առաջինը Այդ այժմ համոզված կարելի է ասել: Տաճարի կառուցման թվականն է հանդիսացել մեր էրայի 77 թվականը, Հունատառ արձանագրության պալեոգրաֆիկ ուսումնասիրությունը ևս մեզ հիմք է տալիս արձանագրությունը համարել Տրդատ առաջինի ժամանակաշրջանի արձանագրություն, քան Տրդատ Կրորդի: Գարգհատդենի «Griechische Palaeographie» աշխատության հավելվածում բերված զանազան ժամանակների հունարեն տառաձևերից մեր արձանագրության տառաձևերն ամբողջ են համապատասխանում առաջին աղյուսակի տասներորդ տառաշարքի, առաջին սյունակին, որի վրա նշանակված է 79 թիվն. ք. մեր թվարկության (տես «Gardt-

hausen, Griechische Palaeographie, Leipzig 1913):

4. Միանգամայն անհիմն է Գառնիի տաճարը քաղաքացիական շենք—«ամստանոց» կամ «ապարանք» համարելը: Նա, հաստատանա կարելի է ասել, հանդիսացել է տաճար, Նատ հավանական է, որ այդ տաճարը նվիրված է եղել Անահիտին կամ Աստղիկին: Քարանձավը, որին խնդրվում է աղոթել, հեթանոսական կարևոր մեհյաններից մեկն է հանդիսացել, և մեր կարծիքով, նրա հետ է կապված Գնդամար լեռների ձուկ-հսկաների պաշտամունքը:

5. Պրոֆ. Ս. Լիսիցյանի ենթադրությունը, որ երկու ձեռք է աշխատել արձանագրության վրա, շատ հավանական է: Տարբերություն նկատվում է տառերի միջև (կան ուղղագիր և բոլորածև տառեր):

6. Գառնիի նորագույն արձանագրության տառաձևերը համեմատելով Բաշ-Ապարանում գտնված Տրդատ արձանագրության տառաձևերի հետ, մենք գտինք նեք այն եզրակացության, որ երկու տեքստերն էլ պատկանում են միևնույն փորագրողին, անպիսի որ, Ռոստոմյանի աթե կոահոմը, որ ժամանակի ընթացքում Հայաստանում, հավանական է կտնվին հունարեն էպիգրաֆիկ տեքստեր, որոնք և կօգնեն վերջնականապես ճշտելու Բաշ-Գառնիի արձանագրության ո՞ր Տրդատին պատկանելու առեղծվածը, հնարավոր է այժմ: Մեր ձեռքի տակ եղած Տրդատի Կրկրորդ արձանագրությունը հիմք է տալիս հաստատապես ասել, որ Բաշ-Ապարանում Տրդատի անունով գտնված արձանագրությունը ևս Տրդատ առաջինինն է, հայ Արշակունյաց հարստության հիմնադիր Տրդատինը:

Ց Ա Ն Կ

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԱՂՔՈՒՐՆԵՐԻ ԵՎ ԳՆԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ

ա) ԱՂՔՈՒՐՆԵՐ

1. Ագաթանգեղոս Գառնիի շախտ. Գ. Տ. Մկրտչանի և Ս. Կանայանի, Տփղիս 1909 թ.:
2. Agathangelus und die Akten Gregor von Armenien, Լադաքի հրատ. 1887 թ.:
3. Նդիշէի Գառնիի Վարդանանց, Տփլիս 1904 թ.:
4. Ջաբրիայ Սարկազի Գառնագրություն, Վաղարշապատ 1870 թ.:
5. Խակաց զբոս հիշատակարանը (տես ՎԱՊարատ 1898 թ. Ձ 1):
6. Կրկրորդ Գառնիի Գառնիի շախտ, Թիֆլիս 1909 թ.:
7. Մովսեսի Խորենացու Գառնիի շախտ, Տփղիս 1913 թ.:
8. Taciti Annalium, լատիներենից թարգմ. պրոֆ. պաշտոնակատար Պ. Ստեփանյանի, Երևան 1941 թ.:
9. Փառառի Բուղնդացու Գառնիի շախտ, Վենետիկ 1932 թ.:

բ) ԳՆԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Մ. Արեղյան, Վիշապենի կոլված կոթողներն իրեն Աստղիկ-Դերկետ գիցուհու արձաններ, Երևան 1941 թ.:

2. Ա. Աբրահամյան, Գառնիի նորագյուտ հունարեն արձանագրությունը և նրա էջանկությունը հայագիտության համար (տես «Վերածնունդ» թերթի 1945 թ. դեկտեմբեր 6-ի համարը)։
3. Ղ. Ալիշան, Այրարատ, Վենետիկ 1890 թ.։
4. Ն. Բունիաթյան, Գառնիի հեթանոսական տաճար, Երևան 1933 թ.։
5. V. Gardthausen, Griechische Palaeographie, Leipzig 1913։
6. Griechisch-deutsches Wörterbuch von K. Jacobik und E. Seiler, Leipzig 1884։
7. Ք. Բորամանյան, Հայկական ճարտարագիտություն, Երևան 1942 թ.։
8. Բ. Բորամանյան, Նյութեր հայկական ճարտարագիտության պատմության, Երևան 1942 թ.։
9. Գ. Լևոնյան, Գառնիի հեթանոսական տաճարի տեղագիտությունը (տես «Նորհրդային արվեստ» 1940 թ. № 1)։
10. Ս. Լիսիցյան, Գառնիի տաճարի հունարեն արձանագրությունը (տես «Սովետական Հայաստան» 1945 թ. սեպտ. 23-ի համարը)։
11. Հ. Մանանդյան, Գառնիի հունարեն արձանագրությունը և Գառնիի հեթանոսական տաճարի կառուցման ժամանակը, Երևան 1946 թ.։
12. Հ. Մանանդյան, Քենական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, Երևան 1944 թ.։
13. Н. Я. Марр, Кавказ и памятники духовной культуры, СПб 1912 г.։
14. Н. Я. Марр и Я. И. Смирнов, Випапы, Ленинград 1931 г.։
15. Б. Б. Пиотровский, Випапы, каменные статуи в горах Армении, Ленинград 1939 г.։
16. А. О. Поспелов, Греческо-русский словарь Киева 1890 г.։
17. Б. К. Романов, Развалины храма римского типа в Баш-Гарни (тес «Сборник статей к сорокалетию научной деятельности Н. М. Марра», Москва—Ленинград, 1933 г.։
18. М. Ростовцев, Апаранская греческая надпись царя Тиридата, Москва 1911 г.։
19. Н. М. Токарский, Архитектура древней Армении, Ереван, 1946 г.։

